

ks. prof. UMK dr hab. Daniel Brzeziński
Kierownik Katedry Teologii Praktycznej
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

Recenzja rozprawy doktorskiej:

o. mgr lic. Marcin Dąg

**Teologia obrzędu procesyjnego do ołtarza Chrystusa Ukrzyżowanego
w *Rituale Romano-Seraphicum Ordinis Fratrum Minorum Conventualium***

Kraków 2022, ss. 380

promotor: ks. dr hab. Jarosław Superson

Rozprawa doktorska o. mgr lic. Marcina Dąga to bardzo udana próba analitycznego i jednocześnie wieloaspektowego przedstawienia podjętej problematyki w ujęciu historyczno-liturgicznym, liturgiczno-patrystycznym teologiczno-liturgicznym i liturgiczno-rubrycystycznym.

Dysertacja przygotowana pod znakomitym kierunkiem ks. dr. hab. Jarosława Supersona stanowi kompendium rzetelnej wiedzy i erudycji. Doktorant w swojej kwerendzie dotarł do rozproszonych i często prawie nieznanymi materiałami źródłowymi (do których należy także podstawowe źródło pracy, które Autor rozprawy określił jako „księgę bliżej nieznaną” nawet we wspólnotach franciszkańskich), by w rezultacie przedstawić opracowanie dojrzałe zarówno merytorycznie, jak i metodologicznie; opracowanie mogące stanowić niejako „paradygmat” w przygotowywaniu podobnych dysertacji.

Recenzowana praca w dużej części dotyczy trudnej dziedziny hermeneutyki. Opracowania z zakresu hermeneutyki liturgicznej nie są zbyt częste w literaturze teologiczno-liturgicznej. Stąd zarówno Promotorowi, jak i Doktorantowi należą się słowa uznania, gdyż dysertacja o. mgr lic. Marcina Dąga twórczo i inspirująco dla innych wpisuje się w ten – niestety – rzadko podejmowany nurt refleksji naukowej. We współczesnej liturgice wciąż odczuwa się brak pogłębionych badań nad metodami hermeneutycznymi oraz niedostatek praktycznej umiejętności ich zastosowania w pracy badawczej.

Hermeneutyka liturgii zajmuje się studium i interpretacją tekstów liturgicznych, zwłaszcza euchologii i czytań biblijnych, jak również interpretacją liturgicznych znaków i symboli w kontekście celebrowanego Misterium. Jest sztuką rozumienia i odkrywania sensu tych tekstów i znaków poprzez poddawanie

ich różnorodnej analizie: kontekstualnej, filologicznej, syntaktycznej, semantycznej, pragmatycznej, historycznej, literackiej, biblijnej oraz teologicznej. O. Marcin Drąg podjął – w precyzyjnie nakreślonym w dysertacji zakresie – odważną, niełatwą i ambitną próbę tego typu badań. Świadczy o tym zarówno część analityczna rozprawy, jak i rozdział zawierający syntezę przeprowadzonych badań.

1. Aspekty merytoryczne rozprawy: tytuł, problem badawczy, treść

Problem badawczy został jasno określony w tytule rozprawy i doprecyzowany we wstępie do niej. „W tytule opracowania – czytamy we wstępie – zawarty jest cel podjętego zagadnienia. Dotyczy on przedstawienia teologii zawartej w obrzędzie [procesyjnym do ołtarza Chrystusa Ukrzyżowanego w *Rituale Romano-Seraphicum Ordinis Fratrum Minorum Conventualium* z 1942 roku]. Refleksja nad historią procesji, euchologią, językiem rytu, będzie prowadzić do wydobycia ze wszystkich komponentów celebracji właściwych treści teologicznych” (s. 19).

Zgodnie z definicją teologii liturgicznej, Autor „wychodząc od celebracji, od tego wszystkiego, co jest w niej zawarte: euchologii, fragmentów biblijnych, tekstów patrystycznych, znaków, gestów, postaw, kontekstu historycznego i wspólnoty”, pragnie przedstawić „syntezę teologiczną dla głębszego zrozumienia misterium zbawienia, tajemnicy Boga objawionej w Jezusie Chrystusie” (zob. tamże).

Ponadto, badania zawarte w rozprawie służą „ukazaniu rozwoju i sposobu *lex orandi* Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych na przestrzeni wieków. Proces badawczy [ma dać] odpowiedź na pytanie, w jaki sposób wspólnota wyznaje wiarę (*lex credendi*) i dlaczego przyjmuje właściwe sobie formy [kultyczne]. Jaki obraz Boga wyłania się z treści obrzędu? Jak widziany jest człowiek z perspektywy omawianej celebracji? Postawienie tematu badawczego w tytule dysertacji determinuje autora – jak podkreśla sam Doktorant – do poszukiwań odpowiedzi na pytanie o doświadczenie Boga w życiu wspólnoty franciszkańskiej (*lex vivendi*). W jaki sposób jest On doświadczany w codziennej praktyce klasztornej? Jakie znaczenie ma dla braci ruch procesyjny i ekspresja w wyrażaniu wiary za pomocą procesji?” (tamże).

Lektura rozprawy przynosi odpowiedzi na te pytania. Nie ma więc wątpliwości, że postawiony cel kwerendy został osiągnięty.

Zarysowując *status quaestionis* podjętej problematyki, Doktorant wykazał się bardzo dobrą znajomością nie tylko literatury przedmiotu (którą obficie przywołuje, cytując nazwiska i opracowania najbardziej reprezentatywnych i znanych autorów), ale również zakresu i specyfiki odnośnych poszukiwań naukowych prowadzonych w świecie i w Polsce, zarówno tych dotyczących zjawiska procesji, jak również badań nad franciszkańską tradycją liturgiczną i nad misterium Chrystusa Ukrzyżowanego, w które – jak zaznaczył – wpisuje się jego

dysertacja. Stanowi ona pewne *novum*, by nie powiedzieć „punkt zwrotny”, gdyż dokonana przez o. Marcina Drąga kwerenda wykazała, iż opracowania podejmujące tematykę związaną z liturgią w zakonie franciszkańskim w zasadzie nie zajmowały się własną obrzędowością franciszkańską, taką jak: procesje, codzienne zwyczaje modlitewne czy rytury inicjacji zakonnej. „Prace badawcze – zauważa Doktorant – skupiały się głównie na analizie średniowiecznych ksiąg proweniencji franciszkańskiej, historycznej syntezie ewolucji *officium divinum*, Mszy świętej i śpiewu liturgicznego. Ponadto opracowywano euchologie oraz dokumenty zakonne i kościelne zawierające przepisy liturgiczne” (s. 19-20).

Warto podkreślić, że we wstępie Autor dla porządku metodologicznego stara się wyjaśnić poszczególne człony tytułu rozprawy, w tym przede wszystkim terminy: „procesja” oraz „obrzęd procesyjny”.

Aby zrealizować założenia badawcze praca została podzielona na dwie główne części: analityczną (rozdział drugi i trzeci) oraz syntetyczną (rozdział czwarty). Poprzedza je rozdział pierwszy o charakterze wprowadzającym, w którym przypomniano rozwój form kultu Chrystusa Ukrzyżowanego w tradycji Kościoła ze szczególnym uwzględnieniem franciszkańskiej tradycji obrzędowej.

W rozdziale pierwszym zatem, zatytułowanym „Liturgiczne formy kultu Chrystusa Ukrzyżowanego” (s. 39-104), Doktorant przybliży biblijne, patrystyczne, dogmatyczne i liturgiczne aspekty Misterium Krzyża jako tajemnicy objawionej przez Boga i celebrowanej przez Kościół, aby w tym kontekście przedstawić kult Ukrzyżowanego w tradycji i w praktyce Zakonu św. Franciszka. Na tym tle dokonuje również ogólnej prezentacji procesji do ołtarza Ukrzyżowanego. Próbuje ustalić jej genezę, w tym czas i miejsce powstania. Wskazuje także ceremoniały i rytuały Zakonu Braci Mniejszych Konwentualnych jako źródła poznania tego obrzędu.

Tytuł rozdziału drugiego brzmi „Analiza euchologii większej” (s. 105-208). Euchologią większą w przypadku procesji do ołtarza Chrystusa Ukrzyżowanego w *Rituale Romano-Seraphicum Ordinis Fratrum Minorum Conventualium* jest hymn *Vexilla Regis*, który rozpoczyna obrzęd procesyjny. Doktorant dokonuje charakterystyki utworu, ukazuje kontekst historyczno-teologiczny jego powstania, prezentuje strukturę i przeprowadza bardzo szczegółową, biblijno-patrystyczną (a przez to również teologiczną) analizę poszczególnych zwrotek hymnu.

Rozdział trzeci nosi tytuł „Analiza euchologii mniejszej i rubryk” (s. 209-294). Do euchologii mniejszej Autor rozprawy zalicza antyfonę *Salva nos*, wersety i odpowiedzi, modlitwy występujące po wersetach i odpowiedziach (czyli kolekty) oraz formułę błogosławieństwa. Doktorant najpierw dokonuje ich prezentacji, omawiając genezę, strukturę i znaczenie. Następnie przechodzi do przedstawienia ich źródeł i zastosowania oraz kontekstu biblijno-patrystycznego. Wreszcie, przeprowadza ich analizę lingwistyczną (syntaktyczną, semantyczną i pragmatyczną).

W trzecim rozdziale znalazło się też miejsce dla analizy rubryk związanych z omawianą procesją, gdyż są one – podobnie jak euchologia – źródłem dla teologii obrzędu. „Rubryki – czytamy w dysertacji – należy przyjąć nie tylko jako tekst o charakterze prawnym i dyrektywnym, ale jako treść, za pomocą której możemy uzyskać właściwą wiedzę teologiczną. (...) Czynności podejmowane przez celebrujących, opisane w rubrykach, zawierają zakodowane bogactwo semantyczne” (s. 275). Doktorant przeprowadza więc analizę odnośnych rubryk „według porządku kodów, w jakich występują poszczególne formuły i słowa zawarte w rubrykach”, a także „analizę tych kodów z zastosowaniem odpowiednich metod badawczych” (zob. s. 276). Zastosowane w analizie kody, którymi posługuje się liturgia to: kod czasowy, kod topograficzny, kod hodologiczny, kod ikoniczny, kod muzyczny, kod osobowy.

Analiza materiału źródłowego stała się podstawą do zaprezentowania syntezy zawartej w czwartym rozdziale opracowania („Synteza teologiczna”; s. 295-329). Rozdział ten jest „zebraniem wszystkich elementów składających się na pełny obraz obrzędu procesyjnego do ołtarza Chrystusa Ukrzyżowanego” (s. 295). Analiza pozwoliła na wyodrębnienie kilku tematów teologicznych wspólnych dla wszystkich analizowanych elementów procesji i – w przekonaniu Doktoranta – zawierających „*credo* wspólnoty franciszkańskiej” (zob. tamże). Dotyczą one chrystologii, staurologii, eklezjologii, eschatologii i trynitologii. Dla zrozumienia teologicznego sensu samej procesji (jako *deambulatio religiosa*) kluczowy wydaje się temat „Kościół pielgrzymujący na drodze historii zbawienia”.

Dla zrozumienia teologicznego sensu opisywanej procesji kluczowe pozostaje również stwierdzenie przedstawione we wnioskach końcowych dysertacji: „Franciszkanie postępują w procesji, ponieważ ich życie jest kroczeniem śladami Jezusa Chrystusa Ukrzyżowanego – naśladowaniem Jego ziemskiego życia. Dlatego (...) forma ta wydaje się odpowiednim rodzajem ekspresji liturgicznej, ukazującej tożsamość wspólnoty w przeżywaniu tajemnic zbawienia (*mysterium*), uobecnianiu ich przez anamnezę zawartą w celebracji (*actio*) i realizowaniu prawd wiary w codziennym życiu (*vita*). Obecność analizowanej procesji (...) w życiu konwentu franciszkańskiego ukazuje wspólnotę Braci Mniejszych Konwentualnych jako uprawiającą teologię *in via*” (s. 332). Widać tutaj u Doktoranta próbę konsekwentnego przedstawiania podjętej problematyki w przyjętym przez teologię liturgiczną kluczu: *mysterium – actio – vita*. Osobnym zagadnieniem jest kwestia anamnetycznego, a zatem *stricto* liturgicznego wymiaru analizowanej procesji.

2. Bibliografia

Jest bardzo obszerna i właściwie usystematyzowana według jasnego kryterium podziału. Spis bibliograficzny zawarto aż na 43 stronach.

Imponuje ogrom zgromadzonego i przebadanego materiału źródłowego, w tym nie wydanych krytycznie liturgicznych źródeł rękopiśmiennych, a także dzieł patrystycznych i średniowiecznych. Nawet jeśli Autor nie musiał ich wszystkich poddawać szczegółowej analizie, to już samo ich skatalogowanie wymagało niemałego wysiłku. Należy dodać, iż „poza nowością – używając słów Doktoranta – obejmującą pole badawcze”, Autor prezentuje „liczne źródła rzadko przywoływane i w niewielkiej części wnoszone na łamy prac naukowych z zakresu liturgii Kościoła. Należą do nich dawne franciszkańskie ceremoniały, rytuały i konstytucje zakonne” (s. 24).

Także, gdy chodzi o literaturę przedmiotu, Doktorantowi udało się dotrzeć do najważniejszych opracowań dotyczących podjętej problematyki, co już zostało wcześniej podkreślone. W swojej kwerendzie o. Marcin Drąg korzystał również obficie z literatury pomocniczej, by w ten sposób wnikliwiej opracować obrany temat badawczy.

Można by jedynie zastanowić się, czy niektórym zespołom źródeł nie należałoby nadać bardziej precyzyjnych tytułów. Wśród „Dzieł epoki średniowiecza” – na przykład – jeden z podtytułów brzmi „Pisma”. Czy nie trzeba by określić, o jakie pisma chodzi („Pisma ascetyczne i dogmatyczne”); podobnie jest z „Dziełami epoki nowożytnej”. Z kolei księgi i pomoce liturgiczne z XX i XXI wieku, a także „Śpiewnik kościelny” J. Siedleckiego, Autor – zapewne *per analogiam* do poprzednich tytułów i ze względu na niewielką ilość tych pozycji – zaklasyfikował jako „Dzieła czasów współczesnych”.

3. Metody zastosowane w kwerendzie

Doktorant, prezentując strukturę dysertacji, prawidłowo i precyzyjnie sformułował opis kolejnych działań badawczych. W pracy nie zabrakło określenia i nazwania oraz bardzo szczegółowego opisanie stosowanych w kwerendzie metod, procedur i technik, mających na celu przedstawienie istotnych wniosków rozprawy.

Wieloaspektowość i złożoność problematyki badawczej wymagała – jak zaznaczył Doktorant – „zastosowania pluralizmu metodologicznego” (s. 209), co znalazło odzwierciedlenie w wielości metod i procedur. Metody wykorzystane w kwerendzie to metoda historyczno-genetyczna, metoda historyczno-krytyczna (wraz z analizą intertekstualną) oraz metoda lingwistyczna (zwana też semiotyczną). Autor skutecznie i kompetentnie stosuje metody właściwe dla historii liturgii, teologii liturgicznej, teologii liturgii i hermeneutyki liturgicznej.

4. Aspekt formalny rozprawy: struktura, język, odsyłacze

Struktura pracy w aspekcie formalnym odpowiada jej tematowi. Jest w stosunku do niego adekwatna i kompletna. Plan dysertacji jest przemyślany i czytelny. Został skonstruowany według jednolitego kryterium konstrukcyjnego.

Wydaje się, że ze względów metodologicznych należałoby utworzyć osobny rozdział, w którym zostałyby podjęta analiza rubryk. Jednak z uwagi na niewielką ilość materiału badawczego byłby to rozdział krótki, wprowadzający pewne „dysproporcje” objętościowe oraz zauważalny „brak symetrii” w planie rozprawy. Stąd, najprawdopodobniej, Doktorant postanowił połączyć tę część opracowania z analizą „euchologii mniejszej”.

O. Marcin Drąg w rozprawie nie ograniczył się do jednowierszowych przypisów odsyłających, względnie dokumentujących, i zamieścił także przypisy uzupełniające (wyjaśniające i dygresyjne), dzięki którym mógł wykazać się erudycją i wiedzą szerszą, niż jedynie ta zaprezentowana w tekście zasadniczym opracowania. Ale i same przypisy dokumentujące są bardzo obszerne i świadczą o rzetelności badawczej Doktoranta. W przypisach znalazły się nieliczne pozycje nie uwzględnione w bibliografii.

Pod względem językowym praca została napisana poprawnie. Autor posługuje się bardzo dobrą polszczyzną. Dysertacja bardzo estetycznie prezentuje się również od strony edytorskiej.

5. Zapytania i kwestie do dyskusji

Autor pracy zajął się procesją do ołtarza Chrystusa Ukrzyżowanego w *Rituale Romano-Seraphicum Ordinis Fratrum Minorum Conventualium*. Doktorant ma świadomość, co zaznaczył już we wstępie, że „istnieją procesje liturgiczne i Nieliturgiczne. Procesje liturgiczne – w opinii Doktoranta powołującego się na podręcznik liturgiki B. Nadolskiego – są opisane w księgach liturgicznych w szczególności co do celebracji i ogólnie. Natomiast Nieliturgiczne są traktowane jako nabożeństwa” (s. 18). O. M. Drąg słusznie również podkreśla, że procesje związane ze sprawowaniem Eucharystii oraz – dodajmy – wszystkich innych sakramentów są elementem liturgii. Natomiast „procesje należące wyłącznie do kategorii pobożności ludowej nie mogą być uznane za liturgię” (tamże). Jak zaklasyfikować obrzęd procesyjny będący przedmiotem rozprawy?

Z dysertacji – przynajmniej pośrednio – wynika, że obrzęd ten Doktorant postrzega i analizuje jako element liturgii Kościoła: jako „cotygodniową [w każdy piątek] anamnezę śmierci krzyżowej” (zob. s. 277). Należy jednak zapytać, czy rzeczywiście procesja ta w sensie ścisłym przynależy do liturgii Mistycznego Ciała Chrystusa? Czy – będąc niewątpliwie przejawem kultu chrześcijańskiego – nie jest raczej liturgią w jej szerokim rozumieniu, nie posiadając charakteru anamnetycznego? Innymi słowy, czy stanowi liturgiczną anamnezę Misterium Paschalnego w jej teologicznym i historiozbowym sensie? Czy charakteryzuje się realną i skuteczną obecnością – *in sacramento* – misteriów zbawczych?

Jak w tym kontekście należy odczytywać tezę Doktoranta, że „liturgiczność procesji do ołtarza Chrystusa Ukrzyżowanego wzmacnia fakt zatwierdzenia *Rituale Romano-Seraphicum* przez Świętą Kongregację Rytów, co nadaje jej

rangę oficjalnego kultu Kościoła”, przy jednoczesnym stwierdzeniu, iż „skuteczność procesji wypływa *ex opere operantis Ecclesiae*” (zob. tamże).

Z drugiej strony Doktorant, ubolewając, że doszło do „zbyt pochopnego zerwania ciągłości wielowiekowego zwyczaju zakonnego bez zaproponowania w zamian innej formy uczczenia Chrystusa Ukrzyżowanego”, pyta: „Co należałoby zrobić, aby powstało nabożeństwo zwrócone ku Chrystusowi Ukrzyżowanemu zgodne z zasadami zawartymi w *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii*?” (zob. s. 334). „Jakie procesy musiałyby nastąpić, by takie nabożeństwo znalazło się w programie klasztornym Braci Mniejszych Konwentualnych żyjących w XXI wieku?” (tamże).

Postawione pytania i zasygnalizowane wątpliwości nie podważają w najmniejszym stopniu poprawności i zasadności zastosowanych w pracy metod badawczych właściwych dla teologii i hermeneutyki liturgii, natomiast wskazują na wciąż otwarty problem precyzji terminologicznej i – przede wszystkim – teologicznego rozumienia liturgii oraz poszukiwania kryteriów odróżniających „liturgię” od „nie-liturgii”. Określenie owych kryteriów jest niezwykle skomplikowane i – niestety – nie zawsze jednoznaczne, zwłaszcza w przypadku sakramentaliów. Kryteria prawne czy też formalne takiego rozróżnienia nie mogą nie wpływać z kryteriów ściśle teologicznych. Wszak chodzi o ontyczną różnicę między zbawczym działaniem Chrystusa w liturgii i poprzez liturgię i kultycznymi czynami człowieka.

„Nie-liturgia” przez II Sobór Watykański w Konstytucji o Liturgii Świętej nazwana została „*pia exercitia populi christiani*”, co w języku polskim przetłumaczono jako „nabożeństwa ludu chrześcijańskiego” (KL 13). Dotykamy tutaj najbardziej fundamentalnego i podstawowego sensu liturgii chrześcijańskiej jako zbawczego dzieła – *in mysterio, hic et nunc* – samego Chrystusa.

Druga kwestia dotyczy pojęcia „procesja”, podstawowego dla całej dysertacji. Jak już wspomniano, Autor na samym początku rozprawy stara się wyjaśnić teologiczny sens procesji. Odwołuje się przy tym do *Rituale Romanum* z 1614 roku oraz do Kodeksu Prawa Kanonicznego z 1917 roku, a także do niektórych współczesnych autorów.

Zjawisko procesji – chociaż tak bardzo charakterystyczne dla liturgii chrześcijańskiej, dla kultu chrześcijańskiego i dla chrześcijańskiej pobożności ludowej – nie przynależy wyłącznie do chrześcijaństwa. Stanowi ono istotny element kultu spotykany we wszystkich znanych nam religiach i w pewnym sensie zostało ono od nich przez chrześcijaństwo „przejęte” jako zewnętrzna forma religijności, a także liturgii. Ponadto, również w tzw. „laickiej sferze” życia ludzkiego spotykamy wiele form zachowań społecznych (pochodów, przemarszów, orszaków) analogicznych w ich wymiarze horyzontalnym (psychologicznym, socjologicznym, antropologiczno-kulturowym) do procesji religijnych. O religijnym charakterze procesji świadczy jej wymiar wertykalny, czyli odniesienie do *sacrum*; w przypadku chrześcijaństwa oczywiście chodzi o relację do Pana Boga. Jak Doktorant – w świetle literatury przedmiotu oraz

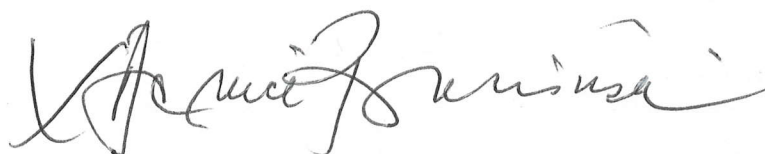
osobistego doświadczenia – zdefiniowałby procesję chrześcijańską? Jakie istotne elementy decydują, że *deambulatio religiosa* staje się procesją chrześcijańską? Jak na tym tle jawi się obrzęd procesyjny będący przedmiotem materialnym rozprawy?

6. Ocena końcowa

Ostateczna ocena recenzowanej rozprawy wypada zdecydowanie pozytywnie. Opracowanie o. Marcina Drąga bez wątpienia stanowi cenny wkład w poznanie i zrozumienie historii liturgii oraz we współczesną teologię liturgii i teologię liturgiczną. Dysertację można uznać za poważne osiągnięcie naukowe, a wskazane w niej uchybienia mają charakter poniekąd marginalny w stosunku do zasadniczego celu i jakości rozprawy.

Autor opracowania rzetelnie przeanalizował materiał źródłowy, aby następnie zaprezentować go w formie teologicznej syntezy. Wskazał też obszary, w których można by podjąć dalsze badania związane z problematyką przez niego opracowaną. Widać u Doktoranta bardzo dobre opanowanie warsztatu naukowego oraz umiejętność jasnego i logicznego wyrażania efektów badań. Kwerendę przeprowadzoną przez Doktoranta cechuje metodologiczne uporządkowanie, co znalazło również odzwierciedlenie w ostatecznej redakcji dysertacji.

Przedstawiona do recenzji praca, zarówno od strony merytorycznej, jak i w aspekcie formalnym, spełnia wszystkie wymogi stawiane rozprawom doktorskim, a w niektórych elementach nawet je przewyższa. Wnoszę zatem o dopuszczenie o. mgr. lic. Marcina Drąga do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Płock, 30 sierpnia 2022 r.